

УДК 930.2: 75 (477.82) «12»
ББК 63.215 (4 Укр)

Іван Миронюк, Ігор Коваль, Олена Білик
(м. Івано-Франківськ, Україна)

ДВОГОЛОВИЙ ОРЕЛ – ГЕРАЛЬДИЧНИЙ СИМВОЛ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Національна символіка має свою величну і неповторну історію. Учені з різних напрямів наукових досліджень геральдики Галицько-Волинської держави ведуть тривалу суперечку про те, яке зображення виконувало роль основного символу князівства. Здійснивши комплексний аналіз писемних, геральдичних, архітектурних і археологічних джерел, автори статті прийшли до висновку, що це був двоголовий орел. Його утвердженню на території Галицько-Волинської Русі сприяло античне походження і почесне місце у візантійській традиції, а також надзвичайна популярність цього образу в давньоруському мистецтві.

Ключові слова: Галицько-Волинська Русь, геральдика, герб, орел, Холм.

Рис. 1. Бронзовий барельєф двоголового орла розміром 58x50x8 мм. Приватна колекція

Рис. 2. Срібна підвіска з зображенням двоголового орла 30 мм. Приватна колекція

Сучасні дослідники одноставно сходяться на думці, що основними символами, які функціонували як територіальні знаки Галицько-Волинської Русі XII–XIV ст. були: 1) двоголовий орел; 2) лев; 3) галка; 4) прями́й хрест. У даній статті зроблено спробу проаналізувати різні види історичних джерел, використавши новітні досягнення археологічної науки, з метою показати, що в епоху правління Галицько-Волинською державою Романа Мстиславовича (1199–1205) і Данила Романовича (1245–1264) головним геральдичним символом був двоголовий орел.

Розповідаючи про храми, які князь Данило Романович спорудив у Холмі в 40-х роках XIII ст., укладач холмської частини Галицько-Волинського літопису, зокрема, зазначив: “За поприще од города стоїть також башта кам’яна, і на ній – орел кам’яний вирізьблений; висота ж каменя – десять ліктів, а з верхівками і підніжжями – два-надцять ліктів”¹.

Сучасні українські дослідники досить часто послуговуються цим перекладом Іпатіївського літопису, зробленим Леонідом Махновцем. Але в такому випадку зрозуміти мистецьку сутність унікального пам’ятника з орлом в околицях Холма буде неможливо. Слідуючи за буквою літопису, ми довідуємося: “Стоить же столпъ поприще от города камень, а на немъ орель камень изваянь, висота же камени десять лакоть, с головами же и с подножиями 12 лакоть”².

Російський історик Дмитро Іловайський першим з дослідників мистецтва Галицько-Волинської Русі висловив здогад, що князь Данило спорудив стовп (колону) або чотиригранну вежу, наверху якої стояв висічений з каменю двоголовий орел. Зображення орла мало би символізувати знамено чи герб держави³. Версію про двоголового орла на холмському пам'ятнику повторив відомий галицький церковний історик Антон Петрушевич⁴.

На думку Михайла Грушевського, різьблене зображення двоголового орла прикрашало одну з сторожових веж-замків, що захищали підступи до Холма. Визначний історик здогадувався, що від цієї вежі вціліли залишки мурованої споруди оборонного характеру біля села Білавина на р. Угорці⁵. Іван Крип'якевич однозначно вважав літописну споруду поблизу Холма стовпом, а не вежею. “З цього опису виходить, що скульптура зображала двоголового орла, – роздумував учений. – Неясно, чи це була тільки архітектурна прикраса стовпа, чи герб. Якщо це княжий герб, то він належить Данилу, який побудував цей “стовп” разом з іншими холмськими укріпленнями. Цікаво було б з'ясувати, як цей герб знайшовся в Галицько-Волинському князівстві. В тому часі двоголовий орел був гербом візантійських імператорів”⁶. Здійснюючи аналіз родових знаків і гербів галицько-волинських князів, академік І. Крип'якевич мав усі підстави вважати зображення орла геральдичним символом Данила Романовича. Справа в тому, що український історик XVII ст. Феодосій Софонович, описуючи битву під Ярославом 1245 р., залишив цікаві спогади про те, що напередодні бою над княжими військами літали з криком орли і сумирне вороння, що було сприйнято Даниловими дружинниками як добрий знак, бо орел був їхнім гербом⁷. Більше того, в одного з останніх українських літописців ми знаходимо і власну інтерпретацію зображення холмського орла: “От города поприще повставиль столпь и на немь орель каменныи выбитым. Высота того каменного орла десять локти з головою и с подножкомь двенадцать локти”⁸.

Рис. 3. Бронзова пластика з барельєфом двоголового орла розміром 68x50x6 мм. Продана на аукціоні “Віоліті” 2015 року

Рис. 4. Позолочена півовальна бронзова пластика з зображенням хреста та двоголового орла розміром 30x40 мм. Приватна колекція

Отже, автор “Хроніки” мав на увазі велетенський постамент орла, висота якого сягала п'яти метрів, а з головою і підніжками 6 м. Свідчення Ф. Софоновича розбурхували уяву новітніх істориків і вони, як, наприклад, Микола Котляр, поміщували літописну пам'ятку на башті одного із замків в околицях Холма⁹. Тим самим шляхом пішли й історики мистецтва. Видатний російський мистецтвознавець Михайло Воронін у цілій серії публікацій післявоєнного періоду зосереджував увагу на “величезній” скульптурі птаха. Український дослідник Микола Макаренко тлумачив голови з підніжками і скульптурне зображення орла на стовпі як річ звичайну в романському мистецтві¹⁰. На наш погляд, найбільше наблизився до розуміння образу орла в передмісті

Холма радянський дослідник Олександр Некрасов. Він убачав у холмській скульптурі візантійську емблематику чи її місцеву модифікацію. Подібні зображення в мистецтві XII–XIII ст. добре відомі завдяки пам'яткам візантійського кола¹¹.

Немає нічого дивного, що візантійську емблематику запозичили володарі Галицько-Волинської держави, адже у свій час вона прийшла до Константинополя з Риму, де орел вважався символом Юпітера і самої Римської республіки. На хоругві Помпея містився срібний орел на блакитному полі, а в Юлія Цезаря – золотий орел на яскраво-червоному полі. Візантійські імператори в різні часи своїм геральдичним символом обирали одноголового або двоголового орла. У Візантії використання зображення двоголового орла, як символу влади, започаткував Костянтин Великий. Заснувавши нову столицю імперії Константинополь, він у 326 році вибрав своїм гербом золотого двоголового орла на яскраво-червоному тлі.

Підвіски з геральдичною символікою Римської імперії були популярними як прикраси на українських землях у II–IV ст. На знайденій поблизу с. Городища Зборівського району на Тернопільщині свинцевій підвісці зображений орел із розкритими паралельно тулубу крилами і головою, повернутою вліво (рис. 6). На той час іконографія орла посіла почесне місце і в християнському мистецтві¹².

Рис. 5. Мідна підвіска з хрестом та залишками позолоти розміром 28x28 мм. Приватна колекція

Рис. 6. Свинцева підвіска римського періоду розміром 30x30 мм з зображенням орла

Історик Володимир Пшик також убачав у скульптурі орла її візантійський родовід. У світлі його концепції, така емблематика на Галицько-Волинській Русі могла з'явитися після вимушеної втечі сюди візантійського імператора Олексія III Ангела близько 1204 р., коли біля Холма споруджувалися вежі в Столп'є і Білавино¹³. Геральдист Андрій Гречило запропонував оригінальну художню реконструкцію герба Данила Романовича: “Отже, можна припустити, що орла вирізьбили на великій плиті (можливо, вона мала форму щита), а її верхній і нижній краї й були отими, не зовсім зрозумілими, “головами й підніжками”¹⁴.

Проблема мистецького образу холмського орла належить до кола наукових зацікавлень львівського історика мистецтва Володимира Александровича. У ґрунтовній статті, присвяченій виключно цій темі, він спробував відтворити художню структуру загадкового постаменту. За аналогіями, відомими з архітектурних пам'яток Боголюбово у Володимиро-Суздальській Русі, дослідник аргументовано доводить, що зображення орла знаходилося на кам'яному стовпі під чотириликою капітеллю, на якій були вирізьблені небесні охоронці-ангели¹⁵.

Єдине, про що ми можемо з упевненістю говорити, намагаючись уявити зображення орла, – це те, що воно було виконане в техніці рельєфного різьблення. Однак у

літописному тексті немає жодного натяку на конкретну іконографію самого геральдичного символу. Загальний вигляд пам'ятки галицько-волинської геральдики, очевидно, був подібний до зображення орла на одній із секцій парапету хорів Софії Київської, яке професор Сергій Висоцький розглядав як герб Давньоруської держави¹⁶. Певні геральдичні традиції Галицького князівства знайшли відображення у творах декоративно-прикладного мистецтва епохи правління Ярослава Осмомисла (1153–1187). Серед керамічних плиток, якими прикрашали підлоги і стіни храмів Галицької Русі, зустрічається два типи геральдичних зображень орлів. Вони знаходяться як на чотирикутних полив'яних керамічних виробах, так і закомпоновані у подвійний рельєфний круг¹⁷. У християнській іконографії орел символізував образ Ісуса Христа.

Рельєфні керамічні плитки з фігурами орла були відкриті археологами тільки в княжому Галичі (урочище Золотий Тік, біля фундаментів Успенського собору, на місці храму-квадрифолю XII ст.), а також на одному з церквиськ літописного Василева на Буковині¹⁸.

Орли в мозаїчному наборі значно більшого масштабу були зображені на керамічній пілозі в розкопаному археологом Богданом Томенчуком дерев'яному храмі-ротонді XII ст. на давньоруському городищі в Олешкові, що на Покутті¹⁹.

Сучасні дослідники стверджують, що храми, прикрашені керамічною плиткою з геральдичними зображеннями орла, були спеціально побудовані у Василеві та Олешкові для візантійського цесаревича Андроніка I Комніна, який утік від переслідування імператором Мануїлом I Комніним і знайшов притулок у 1163–1165 рр. при дворі свого двоюрідного брата князя Ярослава Осмомисла в Галичі. Цесаревич отримав від галицького князя “декілька городів для піддержки”²⁰. Передбачаючи можливість утворення союзу Галицького князівства, Угорщини і половців проти Візантії, імператор змушений був піти на примирення зі своїм родичем – претендентом на престол. Андронік I Комнін став спочатку привителем Кілікії, а пізніше (в 1182 р.) підняв повстання проти імператора Олексія II Комніна, захопив Константинополь і став правителем Візантії.

Відомий російський історик Олександр Майоров стверджує, що двоголовий орел, як символ держави, отримав загальне поширення в Галицько-Волинській Русі в період правління Романа Мстиславовича (1199–1205), а також у час князювання його сина Данила після перемоги в Ярославській битві (1245–1264). Цей геральдичний знак був запозичений Романом Мстиславовичем у Візантії після його одруження з дочкою візантійського імператора Ісаака II Ангела Єфросинією (Анною)²¹. “Однозначно можна стверджувати, – доводить знавець геральдики А. Гречило, – що двоголовий орел на початку XV ст. був стабільним територіальним знаком на західноукраїнських землях: на прапорі Перемиської землі під час Грюнвальдської битви 1410 р. фігурував жовтий двоголовий орел під однією короною на синьому полотнищі”²².

Знак двоголового орла з Візантії поширився також на Болгарію, Сербію, Чорногорію, Албанію та Румунію. У зазначених країнах він став символом їх державності та незалежності.

Зображення двоголового орла можна побачити на монетах правителів турків-сельджуків та ханів Золотої Орди (рис. 8). У першій половині XV ст. двоголовий орел став геральдичним знаком Священної Римської імперії, а з кінця цього століття – символом влади московських правителів (рис. 9). За більш поширеною версією використання двоголового орла в геральдичній традиції московських царів пов'язане з одруженням великого князя Івана III з Соєю (Софією) Палеолог, племінницею останнього візантійського імператора.

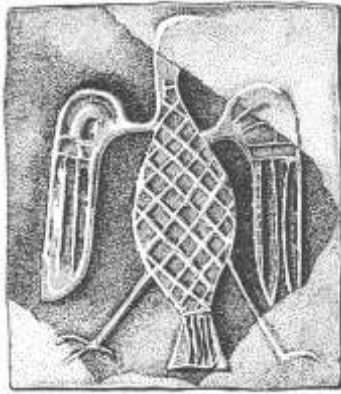

Рис. 7. Зображення орла на керамічній плитці з Василева. Івано-Франківський краєзнавчий музей (Івано-Франківськ, Україна)

Рис. 8. Аверс золотоординської монети 1270–1290 рр. Діаметр монети 20 мм

Рис. 9. Двоголовий орел на печатці Івана III (1497 р.). Російський державний архів давніх актів (Москва, Росія)

Особисті знаки галицько-волинських князів (тамги, тотеми) та геральдичні символи керованої ними держави на цю пору вивчені недостатньо, що пов'язано зі свідомим знищенням, приховуванням або втратою історичних пам'яток. Проведений нами пошук артефактів у музейних зібраннях та приватних колекціях дозволив знайти цікаві історичні пам'ятки княжої доби з цієї тематики. В одній із приватних колекцій ми виявили невеликий за розмірами бронзовий рельєф із зображенням двоголового орла в класичній геральдичній позі. Чудовий взірець давньоруської металопластики (рис. 1) було виявлено на городищі XII–XIII ст. в с. Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області. Відкриття геральдичної пам'ятки поблизу церкви Святого Пантелеймона є додатковим аргументом до твердження тих науковців (О. Головка, О. Мельничук, Б. Томенчук), які вважали, що фундатором цього храму був Роман Мстиславович.

Кігтями своїх ніг орел утримує крила паралельно тулубу. Його голови повернуті вліво і в право. Поверхня тулуба орла вкрита круглою лускою. Оповіті кільцями шия та тулуб вказують на його приручений стан. Подібні зображення двоголового орла на інших пам'ятках того періоду (рис. 2) дають підставу стверджувати, що відтворений на рельєфі птах і є геральдичним знаком Галицько-Волинської Русі.

Бронзову пластину з рельєфним зображенням двоголового орла (рис. 3) теж знайдено на західноукраїнських землях і продано у 2015 р. на аукціоні “Віоліті”. Орел на пластині зображений у візантійському стилі. На його крилах містяться трипелюсткові лінії. Форму цієї квітки має також хвіст. У Візантії цей знак вважався символом влади імператора, яку правитель отримав від Бога. На прирученість орла вказує кільце на шії, за яке він був підвішений. Тулуб птаха вкритий лускою дещо дрібніших розмірів. Зображення геральдичного символу виконало жвавіше, з численними декоративними елементами на тулубі, крилах і хвості птаха; голови орла трактовано без схематизації, а з збереженням натурального виразу. Все це свідчить, що в першій половині XIII ст. геральдична традиція Галицько-Волинської держави отримала стійку мистецьку основу.

Ми прийшли до висновку, що бронзовий рельєф і бронзова пластинка із зображеннями двоголового орла використовувались відповідно, в Галицько-Волинській Русі та Візантії як вірчий знак, яким правителі делегували певним особам владні повноваження. Такий спосіб делегування влади посадовим особам практикувався китайськими імператорами, монгольськими і золотоординськими ханами. Владні знаки цих правите-

лів містились на дерев'яних дощечках, мідних, срібних або золотих пластинах. Тюркські народи називали вірчий знак "пайцза". Такі пластини-басми мали й мистецьку цінність, адже на їх поверхні виконувалися зображення правителів і акуратний напис. Зокрема, в епоху правління Чінгісхана чиновники найвищого рангу носили на поясі золоту пластину із зображенням тигрової голови. На ній ієрогліфами було написано: "Наказ подарованого небом імператора Чінгіса – провадити справу на свій розсуд".

Золотоординські хани (царі) видавали подібні пайцзи разом із грамотами (ярликами) своїм васалам-руським князям та митрополитам, і в такий спосіб, делегували їм владні повноваження. На цю пору відомо шість таких золотоординських документів.

Ознакою державного посадовця в середні віки на Волині служила позолочена півовальна бронзова нашивка, на якій відкарбовані "розквітлий" хрест та двоголовий орел із розкритими крилами (рис. 4). Голови орла розміщені відповідно над лівим і правим раменами хреста, а нижній кінець хреста ніби є тулубом птаха. Композиційно хрест та орел розміщені в середині дугоподібного двозуба. Ще раніше, до запровадження цього символу, геральдичним знаком князівства на Волині служив хрест із видовженими раменами (рис. 5).

Художньо-релігійний символ двоголового орла має східне походження. Найбільш давні зображення відносяться до VII ст. до н. е. Вони виявлені в Малій Азії на території Хеттської держави. Одним з кам'яних рельєфів II ст. до н. е. був відкритий в індійському місті Таксіла. Традиційне розміщення двоголових орлів над входами до східних храмів чи громадських споруд засвідчує, що символіка пов'язана з ідеєю охорони правої і лівої сторін, яка зародилася в глибокій давнині і збереглася до наших днів²³.

Як бачимо, культурне спілкування населення Галицько-Волинської Русі з сусідніми народами і країнами сприяло утвердженню в державній символіці образу двоголового орла. Разом з тим, він став невід'ємним елементом різних галузей давньоруського декоративно-прикладного мистецтва, оскільки краса цього гордого птаха заворожувала мистецьку уяву місцевих художників, а для звичайних громадян орел був оберегом і захисником у всіх випадках життя.

1. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – С. 419.
2. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссиею. – М., 1908. – Т. 2. – Стб. 845.
3. Иловайский Д. Даниель Галицкий и начало Холма / Д. Иловайский // Памятники русской старины в западных губерниях. Холмская Русь. – СПб., 1885. – Вып. 7. – С. 4.
4. Петрушевич А. О город Галич за Луквою / А. Петрушевич // Вестник Народного Дома. – Львів, 1887. – Ч. 50–59. – С. 467.
5. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1992. – Т. II. – С. 384.
6. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – 2-ге вид., із змінами і доповненнями. – Львів, 1999. – С. 154.
7. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 146.
8. Там само. – С. 155.
9. Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М. Котляр. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – С. 240.
10. Макаренко М. Скульптура й різьбярство Київської Русі перед монгольських часів / М. Макаренко // Київські збірники історії і археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – б. I. – С. 90.
11. Некрасов А. И. Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века / А. И. Некрасов. – М., 1936. – С. 136.

12. Пуцько В. Г. Літописне оповідання про місто Холм / В. Г. Пуцько // Український історичний журнал. – 1997. – С. 119.
13. Пшик В. Про перебування візантійського імператора Олексія III Ангела на Галицько-Волинських землях / В. Пшик // Республіканець. – 1994. – № 3–4. – С. 53.
14. Гречило А. До генези герба Перемишльської землі / А. Гречило // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. 6. – С. 81.
15. Александрович В. Літописний монумент з орлом поблизу Холма / В. Александрович // Фортеця : збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка. – Львів : Камула, 2009. – Кн. I. – С. 99–100.
16. Висоцький С. О. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого / С. О. Висоцький // Старожитності Русі-України : збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1994. – С. 119.
17. Крвавич Д. П. Українське мистецтво / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів : Світ, 2004. – Ч. 2. – С. 131–141.
18. Ткачук Т. М. Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма. Каталог / Т. М. Ткачук, К. Л. Тимус. – Галич, 1997. – С. 5.
19. Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешкові на Пруті / Б. П. Томенчук // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 95.
20. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К. : Дніпро, 1990. – С. 226.
21. Майоров О. В. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат / О. В. Майоров. – Біла Церква, 2011. – Т. II. – С. 605.
22. Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція / А. Гречило // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 262.
23. Галкин Л. Л. Символика джучидских монет / Л. Л. Галкин // Проблемы советской археологии. – М. Наука, 1978. – С. 222.

Иван Мыронюк, Игорь Коваль, Елена Билык
(г. Ивано-Франковск, Украина)

Двуглавый орел – геральдический символ Галицко-Волынского государства

Национальная символика Украины имеет свою величественную и необычную историю. Ученые самых разных направлений научного исследования геральдики Галицко-Волынского государства ведут долголетнюю дискуссию о том, какое изображение исполняло роль главного символа княжества. Осуществив комплексный анализ письменных, геральдических, архитектурных и археологических источников, авторы статьи пришли к выводу, что им был двуглавый орел. Его утверждению на территории Галицко-Волынской Руси содействовало античное происхождение и почетное место в византийской традиции, а также необычная популярность этого образа в древнерусском искусстве.

Ключевые слова: Галицко-Волынская Русь, геральдика, герб, орел, Холм.

Ivan Myronyuk, Igor Koval, Olena Bilyk
(Ivano-Frankivsk, Ukraine)

The two-headed eagle – heraldic symbol of the Galician-Volhynian state

National symbols of Ukraine have their valuable and unique history. Scientists from different fields of heraldry researches of the Galician-Volhynian state discussed for a long time about the image that was served as the main symbol of the Principality. Having made a comprehensive analysis of the written, heraldry, architectural and archeological sources, the authors concluded that it was a two-headed eagle. Its establishment on the territory of the Galician-Volhynian Rus was promoted by ancient origin and honor place in the Byzantine tradition and also extraordinary popularity of this image in the ancient Rus art.

Key words: Galician-Volhynian Rus, heraldry, coat of arms, eagle, Holm.